

*Mamayunus Qarshibayevich Pardayev,
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti professori,
iqtisodiyot fanlari doktori.*

tel. va telegram: +998 97 793 00 48

*Bahodir Ibragimovich Isroilov,
Toshkent Davlat Iqtisodiyot universiteti professori,
iqtisodiyot fanlari doktori*

tel. va telegram: +998 90 932 12 34

O‘ZBEKISTONNING MUSTAQILLIK YILLARIDA IQTISODIY TAHLIL FANINING RIVOJLANISH TARIXI

Annotatsiya. Mazkur maqolada O‘zbekiston Respublikasining mustaqillik yillarida iqtisodiy tahlil fanining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari tahlil qilinadi. Unda iqtisodiy tahlilning nazariy asoslari, moliyaviy va boshqaruv tahlili yo‘nalishlarining shakllanish jarayoni hamda ushbu sohada yaratilgan ilmiy adabiyotlar ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, mamlakatimizda iqtisodiy tahlil bo‘yicha ilmiy maktablarning vujudga kelishi, ularning rivojlanish tendensiyalari va ilmiy qarashlar xilma-xilligi yoritilgan. Tadqiqot natijasida iqtisodiy tahlil fanining milliy iqtisodiyotdagi ahamiyati asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: iqtisodiy tahlil, moliyaviy tahlil, boshqaruv tahlili, ilmiy maktablar, nazariy asoslar, iqtisodiy rivojlanish, tahlil metodologiyasi.

O‘zbekistonda mustaqillik yillarida tahlilga oid adabiyotlar ham boshqa fanlar singari Davlat tilida o‘zimizning xususiyatlarimizni inobatga olgan holda nashr qilina boshlandi. Mazkur fanga oid adabiyotlar mustaqillik yillarida asosan Samarqand va Toshkent oliy o‘quv yurtlari olimlari tomonidan yaratildi. Toshkentda ushbu fan bo‘yicha Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti va Toshkent moliya instituti olimlari jonbozlik ko‘rsatdilar. Samarqandda esa Samarqand iqtisodiyot maktabi shakllangan iqtisodiyot va servis instituti olimlari tomonidan salmoqli hissa qo‘shib kelmoqdalar.

Samarqand iqtisodiyot maktabi olimlari tomonidan yaratilayotgan tahlilga oid asarlar tahlilning turli qirralarini qamrab oladilar. Mamlakatimizda iqtisodiy tahlilning nazariyasi bo‘yicha birinchi darslik Samarqandda yaratildi. Bu o‘zbek tilida M.Q.Pardayev tomonidan yozilgan “Iqtisodiy tahlil nazariyasi” bo‘yicha darslik bo‘lib 2001-yilda nashrdan chiqdi [1]. Mazkur darslik O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi huzuridagi ilmiy-uslubiy birlashmalar faoliyatini muvofiqlashtiruvchi kengash hay‘atining 2000-yil 21-apreldagi 13-sonli qarori bilan nashrga tavsiya etilgan edi.

So‘ngra iqtisodiy tahlil nazariyasi bo‘yicha bir qancha o‘quv qo‘llanmalar nashrdan chiqarildi. Bular jumlasiga Toshkent moliya instituti olimlari A.Vaxabov, A.Ibrohimov va B.Hakimovlar tomonidan nashr qilingan “Iqtisodiy tahlil nazariyasi” bo‘yicha o‘quv qo‘llanmani [2] misol keltirish mumkin. Bir yildan keyin Toshkent iqtisodiyot universiteti olimlari A.X. Shoalimov va

Sh.A.Tojiboyevalar tomonidan ishlab chiqilgan “Iqtisodiy tahlil nazariyasi” bo‘yicha ma’ruza matni nashrdan chiqdi [3]. Ushbu kitob 2006-yilda yana o‘quv qo‘llanma sifatida qayta nashrdan chiqarildi. Samarqand qishloq xo‘jalik instituti olimlaridan T.Q.Qudratov ham “Iqtisodiy tahlil nazariyasi” bo‘yicha ma’ruza matnini 2004-yilda [4] nashrdan chiqardi.

Iqtisodiyot tahlil nazariyasiga oid masalalar ayrim darslik va o‘quv qo‘llanmalarda ham qarab chiqiladigan bo‘ldi. Bular jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin. M.Q.Pardayev, B.I.Isroilovlar tomonidan tayyorlangan “Moliyaviy tahlil” albomni [5], A.Vaxabov, A.Ibrohimov, N.Ishankulovlarning “Moliyaviy va boshqaruv tahlili” darsligini [6], Ye.Ergeshevning “Iqtisodiy va moliyaviy tahlil” darsligini [7], M.Q.Pardayev rahbarligida B.A.Hasanov, J.I.Isroilov, M.E.Pulatov, O‘.T.Eshboyev va A.N.Xolikulovlar tomonidan “Moliyaviy va boshqaruv tahlili” o‘quv qo‘llanmani [8], M.K.Pardayev, B.I.Isroilovlar tomonidan tayyorlangan “Iqtisodiy tahlil” o‘quv qo‘llanmani [9], M.K. Pardayev, I.T.Abdukarimov, B.I. Isroilovlar hammuallifligida tayyorlangan “Iqtisodiy tahlil” o‘quv qo‘llanma [10], N.F.Ishankulov, M.Q.Pardayev, A.T.Ibrohimov, Q.M.Misirov va U.A.Nurmanovlarning “Iqtisodiy tahlil nazariyasi” [11], kabilarni kiritish mumkin.

Xullas, mustaqillik yillarida iqtisodiy tahlilning o‘zimizga xos nazariyasi shakllantirildi. Uning predmeti, metodi, usullari, vazifalari, tarixi, qo‘llaniladigan ko‘rsatkichlar tizimi, xo‘jalik faoliyatiga ta’sir qiluvchi omillar, omillarni hisoblash yo‘llari, iqtisodiy tahlilning turlari, shakllari kabi nazariy masalalarga aniqlik kiritildi. Bu borada fikrlarning xilma-xilligi, ayrim masalalar bo‘yicha olimlarimizning turli qarashlari, ular o‘rtasidagi munozaralarning mavjudligi ham ayon bo‘ldi.

Mamlakatimizda iqtisodiy tahlilning bevosita umumetodologik muammolariga bag‘ishlangan asarlar ham mustaqillik yillarida yaratildi. Shuni e’tirof etish kerakki, mamlakatimiz olimlari iqtisodiy tahlilni uch qismga bo‘lib o‘rganish lozimligi xususida bir to‘xtamga kelishdi. Hamma adabiyotlarda iqtisodiy tahlil nazariyasi, moliyaviy va boshqaruv tahlili alohida-alohida qarab chiqilmoqda.

Aslida iqtisodiy tahlil yaxlit fan. Shu boisdan mazkur fanni yaxlit holda ham qarab chiqilishi lozimligi xususida ayrim fikrlar mavjud. Bular jumlasiga yuqorida nomlari keltirilgan M.K.Pardayev, B.I. Isroilovlarning 2 qismdan iborat “Iqtisodiy tahlil”, o‘quv qo‘llanmasini, M.K.Pardayev, I.T.Abdukarimov va B.I.Isroilovlarning “Iqtisodiy tahlil” lotin alifbosidagi o‘quv qo‘llanmasini, Yo.Abdullayev, A.Ibroximov va M.Raximovlarning “Iqtisodiy tahlil: 100 savol va javob”, M.Q.Pardayev, J.I.Isroilov, B.I.Isroilovlarning “Iqtisodiy tahlil” o‘quv qo‘llanmasi kabi asarlarni kiritish mumkin. Shu tariq iqtisodiy tahlil fani o‘ziga xos tarkibga ega bo‘lgan holda shakllandi.

Shuni alohida qayd etish lozimki, O‘zbekistonda mustaqillik yillarida iqtisodiy tahlil bo‘yicha yetakchi olimlar (E.A.Akramov, I.T.Abdukarimov, Yo.A.Abdullayev, M.Q.Pardayev, D.Q.Qudbiyev, B.A.Hasanov, A.X.Shoalimov,

Ye.Ergeshev, A.Ibrohimov, M.M.To‘laxo‘jayeva, T.Q.Qudratov, J.I.Isroilov, B.I.Isroilov, M.Rahimov, X.I.Axmadjonov, U.K.Yakubov, T.Sh.Shog‘iyosov kabilar) safiga yosh olimlar (M.E.Pulatov, O‘.T.Esanboyev, A.N.Xolikulov, B.Hakimov, O‘.T.Eshboyev, Sh.A.Tojiboyeva, I.R.Berdikulova, Q.M.Misirov, U.A.Nurmanov, O.Norboyev, F.Abduraxmanova, Z.Qodirova kabilar) ham kirib kelmoqda. Bular uchun iqtisodiy tahlil bo‘yicha katta tadqiqot bazasi, ilmiy manba va maktab yaratildi.

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti olimlari tomonidan M.Q.Pardayev rahbarligida iqtisodiy tahlilning 6 jildlik asari yaratildi. Birinchisi, “Iqtisodiy tahlil nazariyasi”ga bag‘ishlangan. Ikkinchi jildida esa “Moliyaviy tahlil” masalalari qarab chiqilgan. Tanlangan asarlarning uchinchi jildi “Boshqaruv tahlili”ga bag‘ishlangan. To‘rtinchi jild bevosita “Loyiha tahlili” muammolarini o‘z ichiga olgan. Beshinchi jildda “Funksional qiymat tahlili” masalalari yoritilgan. Asarlarning oltinchi tomi “Xususiy korxonalar iqtisodiy tahlili”ga bag‘ishlangan. Hozirgi kunda ushbu asarlar takomillashtirilib 10 jildlik asarlar ustida ish olib borilmoqda. Bular jumlasiga “Marketing tadqiqotlarida statistik tahlil”, “Mehmonxona xo‘jaliklari faoliyatining iqtisodiy tahlili”, “Turistik firmalar moliyaviy-xo‘jalik faoliyati tahlili”, “Tizimli tahlil” kabilarni kiritish mumkin. Iqtisodiy tahlilning shakllari ham ko‘payib rivojlanib bormoqda. Chunki jamiyatda sodir bo‘layotgan iqtisodiy-ijtimoiy jarayonlar o‘ta murakkablashishi bilan birga ko‘lami ham kengayib borishi bunday o‘zgarishlarga sabab bo‘lmoqda. Shu tufayli iqtisodiy tahlil fani kelajakda ham muntazam rivojlanib boraveradi. M.Q.Pardayevning rahbarligida 10 jildlik iqtisodiy tahlilga bag‘ishlangan asar 2019-yilda nashrdan chiqarildi.

Bularning tarkibidan ham ko‘rinib turibdiki, mamlakatimizda 80 dan ortiq oliy dargohlar mavjud bo‘lishiga qaramasdan iqtisodiy tahlil bo‘yicha maktab uchta oliygohda mavjudligini ko‘rish mumkin. Bular Samarqand iqtisodiyot va servis instituti, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Toshkent moliya institutidir. Deyarli barcha tahlilga oid asarlar ushbu oliy o‘quv yurtlari olimlari tomonidan nashr qilindi va qilinib kelinmoqda.

Iqtisodiy tahlilning navbatdagi yo‘nalishi “Moliyaviy tahlil” hisoblanadi. Buning ham nazariy va metodologik asosini yoritish bo‘yicha qilingan ishlarning ko‘lami ancha keng. Ushbu masalaga ham qisqacha to‘xtalishni maqsadga muvofiq, deb topdik. Bu borada mamlakatimiz olimlari iqtisodiy tahlilni uch qismga bo‘lib o‘rganishni tavsiya qilganligi haqida yuqorida aytilgan edi. Bulardan, birinchisi iqtisodiy tahlil nazariyasi bo‘lsa, ikkinchisi moliyaviy tahlil va uchinchisi, boshqaruv tahlilidir.

Iqtisodiy tahlil fanning tarkibiy qismlaridan biri bo‘lgan «Moliyaviy tahlil» fanining ham tarkibiy tuzilishi shakllandi. Bu bo‘yicha ham mamlakatimizda birinchilar qatorida Toshkent moliya instituti va Samarqand kooperativ instituti olimlari tomonidan nashr qilinganligini qayd etish lozim. Bular jumlasiga 1995-yilda nashr qilingan A.T.Ibrohimovning “Moliyaviy tahlil” risolasini, M.K. Pardayevning, ya‘ni mazkur ish muallifining “Moliyaviy tahlil metodologiyasi”

uslubiy qo‘llanmasi kabilarni kiritish mumkin. M.Q.Pardayev va B.I.Isroilovlar o‘zlarining qo‘llanmasini takomillashtirib 1999-yilda hammualliflikda moliyaviy tahlil fani bo‘yicha birinchi bo‘lib uning albomini yaratdi va “Iqtisodiyot va huquq dunyosi” nashriyot uyidan bosmadan chiqarildi. O‘zbek va rus tillarida I.O.Voljin va V.V.Ergashboyevlarning «Moliyaviy tahlil» kitobining nashr qilinishi ham mazkur faning rivojlanishiga turtki bo‘ldi. So‘ngra ushbu fan bo‘yicha bir qancha adabiyotlar nashr qilina boshlandi. Bular jumlasiga X.I.Axmadjonov, M.Yu. Raximovlarning “Moliyaviy tahlil” o‘quv qo‘llanmasini, E.A.Akramovning «Анализ финансового состояния предприятия», keyinroq takomillashtirilgan holda o‘zbek tilidagi “Korxonalarining moliyaviy holati tahlili” kitobini, A.V.Vaxabov va A.T.Ibrohimovlarning “Moliyaviy tahlil” darsligi, X.I.Axmadjonov, N.Ibrohimov, U.Nur-manov “Pul mablag‘larining hisobi va tahlili”, Raximov M. “Iqtisodiyot subyektlari moliyaviy holatining tahlili” o‘quv qo‘llanma kabilarni kiritish mumkin. Shu tariqa moliyaviy tahlil fani ham mustaqillik yillarida o‘zining shakllanish va rivojlanish bosqichini boshidan kechirdi.

Iqtisodiy tahlilga oid yana bir yo‘nalish “Boshqaruv tahlili” bo‘lib, buning ham nazariy va metodologik asosini yoritish bo‘yicha qilingan ishlar xususida qisqacha to‘xtalishni maqsadga muvofiq, deb topdik. Iqtisodiy tahlilning tarkibiy tuzilishi bo‘lgan «Boshqaruv tahlil» fani bo‘yicha ham bir qancha asarlar nashr qilindi va qilinmoqda. Bular jumlasiga M.Q.Pardayev rahbarligidagi bir guruh olimlar (A.X.Shoalimov, I.R.Pardayev, J.I.Isroilov) tomonidan yozilgan “Boshqaruv tahlili” o‘quv qo‘llanmasini. Shu nom bilan shu mualliflar tomonidan tayyorlangan ma‘ruzalar kursini, Toshkent moliya instituti olimlari A.T.Ibragimov va M.Yu.Rahimovlarning “Boshqaruv tahlili” o‘quv qo‘llanmasini, Toshkent iqtisodiyot universiteti olimlari A.X.Shoalimov, Sh.A. Tojiboyevalar tomonidan tayyorlangan «Boshqaruv tahlili» o‘quv qo‘llanmani, A.X.Shoalimov, Sh.A. Tojiboyevalarning “Boshqaruv tahlili” ma‘ruzalar matni kabilarni kiritish mumkin. “Boshqaruv tahlili” bo‘yicha ma‘ruza matnini 2006-yilda Samarqand qishloq xo‘jalik instituti olimlaridan T.Q.Qudratov ham nashrdan chiqardi.

Shuni alohida qayd etish lozimki, boshqaruv tahlili xo‘jalik yurituvchi subyektlar axborotlaridan asosan ichki foydalanuvchilar uchun mo‘ljallangandir. Shu tufayli ushbu tahlil har bir korxonaga va sohaning o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqish lozimligini taqozo qiladi. Ammo ushbu masala hamon boshqaruv tahlilida o‘z yechimini topa olgan emas.

Oxirgi paytlarda boshqaruv tahlilining o‘rniga ayrim tarmoq ahamiyatiga molik asarlar ham paydo bo‘lmoqda. Bizning fikrimizcha, iqtisodiy tahlilning umummetodologik masalalari yuqoridagi ikkita qismda (“Iqtisodiy tahlil nazariyasi” va “Moliyaviy tahlil”) yoritilishi va boshqaruv tahlili qismida esa shu tarmoq yoki sohaning o‘ziga xos xususiyatlari qarab chiqilishi lozim.

Hozirgi paytda iqtisodiy tahlilning metodik qismi birlashtirilib “Moliyaviy va boshqaruv tahlili” nomi bilan bir kurs sifatida o‘qitilmoqda. Bu borada ham

bir qancha asarlar yaratildi. Bular jumlasiga Toshkent moliya instituti olimlari A.V.Vahabov, A.Ibrohimov va N.Eshon-qulovlar tomonidan yaratilgan “Moliyaviy va boshqaruv tahlili” darsligini, Z.A.Sagdullayeva, Sh.A.Rashidova, N.F. Ishankulovlar tomonidan nashr qilingan «Управленческий и финансовый анализ» masalalar to‘plamini, Toshkent davlat iqtisodiyot universitetining iqtisodiy tahlil maktabi tomonidan yaratilgan Ye.Ergeshevning “Iqtisodiy va moliyaviy tahlil” darsligini, M.Q.Pardayev B.A.Hasanov, J.I.Isroilov, M.Ye.Pulatov, O‘.T.Esanboyev, A.N.Xolikulovlar tomonidan “Moliyaviy va boshqaruv tahlili” o‘quv qo‘llanmasi, kabilarni kiritish mumkin.

Moliyaviy va boshqaruv tahlili bo‘yicha Samarqand maktabi olimlarining qarashlari bir muncha takomillashtirilgan bo‘lib, unda iqtisodiy salohiyat, moliyaviy salohiyat tahlili, xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining moliyaviy va iqtisodiy mustahkamligini baholash va tahlil qilish yo‘llarini, korxonalarining bankrotligi va raqobat-bardoshligini baholash va tahlil qilish yo‘llari kabi masalalarni o‘qitish lozimligi asoslangan va o‘quv adabiyotlarida tavsiya qilingan.

Shu nuqtai nazardan qaraydigan bo‘lsak, boshqaruv tahlilida ishlab chiqarish, xizmat ko‘rsatish yoki ish bajarish jarayonlari hamda ular bilan bog‘liq masalalar qaralishi darkor. O‘z navbatida, moliyaviy tahlilda tegishli axborotlarga (moliyaviy hisobotlarga) asoslangan holda xo‘jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy holati bilan bog‘liq masalalarni qarab chiqishi lozim. Biroq, hozirgi boshqaruv va moliyaviy tahlil fanlarida ko‘rilayotgan masalalar ushbu talabga to‘liq javob bera olgan emas. Bulardan ham ko‘rinib turibdiki, hali iqtisodiy tahlilni, uning tarkibiy qismlarini takomillashtirish borasida olimlarimiz va mutaxassislarimiz oldida hal qilinishi lozim bo‘lgan ancha muammolar mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Pardayev M.Q. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. – Samarqand: Zarafshon, 2001.
2. Vahabov A., Ibrohimov A., Hakimov B. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. – T.: TMI, 2003.
3. Shoalimov A.X., Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. – T.: TDIU, 2004.
4. Qudratov T.Q. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. – Samarqand, 2004.
5. Pardayev M.Q., Isroilov B.I. Moliyaviy tahlil. – T., 1999.
6. Vahabov A., Ibrohimov A., Ishankulov N. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. – T.: Sharq, 2005.
7. Yergeshev Ye. Iqtisodiy va moliyaviy tahlil. – T., 2005.
8. Pardayev M.Q., Isroilov B.I. Iqtisodiy tahlil (1-2 qism). – T., 2001.
9. Pardayev M.Q., Abdulkarimov I.T., Isroilov B.I. Iqtisodiy tahlil. – T.: Mehnat, 2004.

10. Abdullayev Yo., Ibrohimov A., Rahimov M. Iqtisodiy tahlil: 100 savol va javob. – T., 2001.
11. Ishankulov N.F. va boshqalar. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. – T.: Sano-standart, 2014.
12. Ibrohimov A.T. Moliyaviy tahlil. – T.: Mehnat, 1995.
13. Pardayev M.Q. Moliyaviy tahlil metodologiyasi. – Samarqand, 1996.
14. Voljin I.O., Ergashboyev V.V. Moliyaviy tahlil. – T., 1998.
15. Axmadjonov X.I., Rahimov M.Yu. Moliyaviy tahlil. – T., 2004.
16. Pardayev M.Q. va boshqalar. Boshqaruv tahlili. – T., 2005.
17. Ibragimov A.T., Rahimov M.Yu. Boshqaruv tahlili. – T.: TMI, 2004.
18. Сагдуллаева З.А. ва бошқалар. Управленческий и финансовый анализ. – T., 2004.